

Дзяніс Дук (Наваполацк), Мікалай Плавінскі (Мінск)

АБ ПОЛАЦКІМ НЕКРОПАЛІ X—XIII СТСТ.

Некропаль быў важным элементам соцыятапаграфічнай структуры кожнага сярэднявечнага еўрапейскага горада. Не з'яўляюцца выключэннем з гэтага правіла і гарады Усходняй Еўропы. Адным са старажытнейшых усходнееўрапейскіх гарадоў з'яўляецца Полацк, які ўпершыню ўзгадваецца ў летапісе пад 862 г. (Лаврентьевская ..., с. 20).

Відавочна, што раннесярэднявечны Полацк павінен быў мець свой курганны некропаль. Аднак, у адрозненне ад шэрагу іншых раннегарадскіх цэнтраў Русі, у Полацку да часу яго археалагічнага вывучэння не захавалася ні воднага кургана. І ўсё ж сёння аб існаванні полацкага курганнага могільніка даследчыкі кажуць з упэўненасцю, спасылаючыся на тое, што курганы былі знішчаны ў выніку актыўнага развіцця горада і пашырэння яго тэрыторыі. Падобны лёс напаткаў і курганны могільнікі некаторых іншых раннегарадскіх цэнтраў Паўночна-Заходняй Русі — пскоўскі некропаль X — пачатку XI ст. (Лабутина, 1992, с. 63—80; Археологическое..., с. 100—181), асобныя курганныя групы Старой Ладагі (Кузьмин, Волковицкий, 2001, с. 44—50).

Натуральна, што ў Полацку старажытнарускага часу павінны былі існаваць хрысціянскія могілкі. Але археалагічных звестак аб полацкіх могілках XI—XIII стст. практычна няма, што ўвогуле дастаткова характэрна для беларускіх гарадоў гэтага часу (Дучыц, 1997). У далейшым артыкуле мы не разглядаем храмавыя ўсыпальніцы, якія выяўлены пры даследаванні Сафійскага сабора, храма-ўсыпальні полацкіх епіскапаў у Сяльцы, царквы на стрэліцы Ніжняга замка і інш. Гэта пытанне — тэма асобнага даследавання. Аб'ектам сапраўднага артыкула абраны старажытны гарадскі некропаль Полацка X—XIII стст. Пад некропалем разумеецца ўся сукупнасць куранных і грунтовых пахаванняў (паганскіх і хрысціянскіх, да ліку апошніх адносім толькі тыя, якія былі вынесены па-за царкоўныя мury), іначай кажучы — уласна пахаванні насельніцтва Полацка XI—XIII стст.

Гісторыя пытання

Першыя звесткі аб працэсе фарміравання полацкага курганнага некропаля можна знайсці ў Саксона Граматыка (рубеж XII—XIII стст.), які ў сваім аповядзе аб узяцці горада конунгам Фрода I, сынам Хадзінга, адзначае:

Только с немногими свидетелями он тайно отпратился в уединенное место и приказал объявить повсюду, что он умер, чтобы тем самым усыпить врага. Для убедительности был совершен обряд погребения и сооружен погребальный курган (Джаксон, 2001, с. 132).

Мы, натуральна, не разглядаем гэтыя звесткі як рэальную гістарычную інфармацыю і не прапануем шукаць у полацкіх ваколіцах кенатаф Фрода I. Сам сюжэт захопу горада пры дапамозе падобнай ваеннай хітрасці быў запазычаны скандынавамі з антычнай літаратурнай спадчыны. Аднак, як і ў выпадку з апісанымі ў сагах непрыступнымі полацкімі ўмацаваннямі, у гэтых звестках можа захоўвацца нейкі дзень рэальных падзей (Джаксон, 2001, с. 132—135). Прынамсі, рэальнасцю мусіць быць сам факт існавання курганаў вакол Полацка, нават, калі сярод іх і не было «кургана Фрода».

Пытанне аб месцы размяшчэння раннесярэднявечнага полацкага курганнага некропаля неаднаразова ўздымалася ў гістарыяграфіі. У 1928 г. А.М. Ляўданскі разам з С.А. Дубінскім правялі першыя значныя навуковыя археалагічныя даследаванні ў Полацку і яго ваколіцах. У публікацыі вынікаў даследаванняў Ляўданскі асобна спыніўся на пытанні аб полацкім некропалі. Ён адзначыў, што курганныя могільнікі ў ваколіцах Полацка адносна нешматлікія. Прычыны гэтага даследчык бачыў, па-першае, у тым, што шмат якія курганы маглі быць знішчаны. Па-другое, ён меркаваў, што пад уплывам хрысціянства жыхары Полацка маглі даволі хутка адмовіцца ад традыцыі ўзвядзення курганных насыпаў (Ляўданскі, 1930, с. 172—173).

Пытанне аб курганным некропалі было зноў узнята пасля знаходкі ў Полацку мяча тыпу V паводле Яна Петэрсана (мал. 5). Ён быў выяўлены ў 1956 г. на адлегласці 100—200 м ад правага берага Дзвіны за 1,5 км на ўсход ад Верхняга замка. Меч знайшлі на глыбіні 3,5 м ад дзённай паверхні падчас будаўніцтва швейнай фабрыкі (мал. 11) (Поболь, 1960, с. 150—151). У 1959 г. Л.Д. Побаль абследаваў месца знаходкі, але не знайшоў ні слядоў курганаў, ні культурнага пласта. Аднак, ён выказаў меркаванне, што меч паходзіць з разбуранага дружыннага кургана. Месца знаходкі было вызначана Побалем як месца размяшчэння курганнага могільніка

полацкіх дружыннікаў IX—XII стст. (Поболь, 1960, с. 150).

З гэтай гіпотэзай пагадзіўся Г.В. Штыхаў, які прысвясціў спецыяльнае даследаванне гістарычнай тапаграфіі Полацка. Ён звярнуў увагу на план Полацка, складзены ў 1579 г. падчас аблогі горада войскамі Стэфана Баторыя яго асабістым сакратаром С. Пахалавіцкім*. На плане Пахалавіцкага намалюваны два ланцужкі пагоркаў (мал. 1). Першы з іх размешчаны на ўсход ад горада на правым беразе Дзвіны. Другі ланцужок пагоркаў знаходзіцца на плане на поўнач ад горада. Штыхаў выказаў гіпотэзу, што гэтыя пагоркі з'яўляюцца гарадскім курганным могільнікам (Штыхаў, 1963, с. 70), што знайшло адлюстраванне ў прапанаванай ім рэканструкцыі тапаграфіі горада (мал. 3).

Л.В. Аляксееў далучыўся да прапанаванай Г.В. Штыхавым інтэрпрэтацыі пагоркаў на малюнку Пахалавіцкага як курганоў. Акрамя таго, ён прыводзіць шэраг іншых звестак, якія могуць быць выкарыстаны для рэканструкцыі тапаграфіі полацкага некропаля. Даследчык звярнуў увагу на звесткі Лебедзеўскага летапісу пра падзеі Інфлянцкай вайны, калі падчас аблогі Вялікага пасада войскамі Івана Грознага ў 1563 г. *«от Двины-реки, от курганов** велел государь боярину своему и воеводе князю // Василию Семеновичю Серебрененово поставить туры...»* (Лебедевская..., л. 302—302 об). Да таго ж, на думку аўтара, яшчэ ў канцы XIX ст. у Полацку маглі заставацца нейкія курганы, адзін з якіх быў замалёваны мастаком Струкавым (Алексеев, 1966, с. 140—141). На падставе гэтых звестак Л.В. Аляксееў прапануе рэканструкцыю размяшчэння курганных могілнікаў у ваколіцах Полацка (мал. 2).

Да пытання аб тапаграфіі полацкага курганнага могілніка звярталіся таксама С.В. Бялецкі і Ю.М. Лесман. Яны лічаць рэканструкцыю могілніка, прапанаваную Л.В. Аляксеевым, больш дакладнай за рэканструкцыю Г.В. Штыхава. Пры гэтым, даследчыкі мяркуюць, што курганы, размешчаныя на плане Пахалавіцкага на поўнач ад Спаскага манастыра, не з'яўляюцца часткай гарадскога некропаля. Курганным могілнікам раннесярэднявечнага Полацка яны лічаць толькі насыпы, размешчаныя ўздоўж Дзвіны. Прычым С.В. Бялецкі

і Ю.М. Лесман мяркуюць, што ўжо да 1579 г. большая частка гэтага могілніка была знішчана Вялікім пасадам (Белецкий, Лесман, 1979, с. 311).

Найбольш грунтоўнае даследаванне тапаграфіі сярэднявечнага Полацка было праведзена С.В. Тарасавым, які надаў шмат увагі аналізу плана Пахалавіцкага. Тарасаў адзначае, што план дакладна зарыентаваны па баках свету. Па лініі поўнач-поўдзень малюнак адпавядае сучаснаму геаграфічнаму размяшчэнню горада. Па лініі ўсход-заход ён расцягнуты і зрушаны ў бок усходу. У гэтай частцы плана парушана маштабная дынаміка размяшчэння тапаграфічных кропак у наваколіі горада. С.В. Тарасаў далучаецца да інтэрпрэтацыі пагоркаў на плане Пахалавіцкага як курганоў. Пры гэтым ён мяркуе, што курганы ў паўночнай частцы плана размяшчаліся на месцы сучаснага аэрадрома ў непасрэднай блізкасці да Запалошша. Дадатковым аргументам на карысць размяшчэння тут курганнага могілніка С.В. Тарасаў лічыць існаванне на гэтым месцы амаль да пачатку XX ст. царквы св. Міхаіла. Аэрадром, па звестках аўтара, быў пабудаваны ў 1937 г., менавіта тады і маглі быць канчаткова знішчаны апошнія курганы. Пагоркі на правым беразе Дзвіны ва ўсходняй частцы плана Пахалавіцкага С.В. Тарасаў таксама лічыць курганамі. Зыходзячы з разлікаў адлегласцяў на плане, ён мяркуе, што курганы размяшчаліся за 1 км на ўсход ад Верхняга замка (Тарасаў, 1998, с. 10—11).

Цікавыя звесткі аб гарадскіх могілках, якія маглі існаваць да XIII ст., прыводзіць вядомы полацкі краязнаўца І.П. Дэйніс. Ён згадвае пра існаванне гарадскіх могілак на поўнач ад даўняй гандлёвай плошчы (раён размяшчэння езуіцкага калегіума/кадэцкага корпуса) да Палаты. Усходняя мяжа могілак — роў на месцы сучаснай вул. Талстога (Дэйніс, 1978, с. 90). Паводле І.П. Дэйніса, у XIII—XIV стст. могілкі былі перанесены ў раён вул. Леніна да сучаснай вул. Талстога. З развіццём пасада могілнік перапыніў існаванне і быў вынесены па-за межы горада ў раён завода «Шкловалакно» і політэхнікума*** (Дэйніс, 1978, с. 92—93). На жаль, Дэйніс не прыводзіць доказаў у падтрымку выказаных меркаванняў, крынічная база прыведзеных звестак аўтарам не пазначаецца****.

Варта падкрэсліць, што факт знаходкі мяча І.П. Дэйнісу быў добра вядомы, таксама як і дзейнасць усіх археалагічных экспедыцый у Полацку ў 1960-х гг., аднак ён не пагаджаўся з меркаваннем аб месцапалажэнні пачатковага некропаля ў раёне швейнай фабрыкі, паколькі, на яго думку, гэты некропаль не мог быць вынесены так далёка ад гарадскіх умацаванняў (Дэйніс, 1979, с. 84).

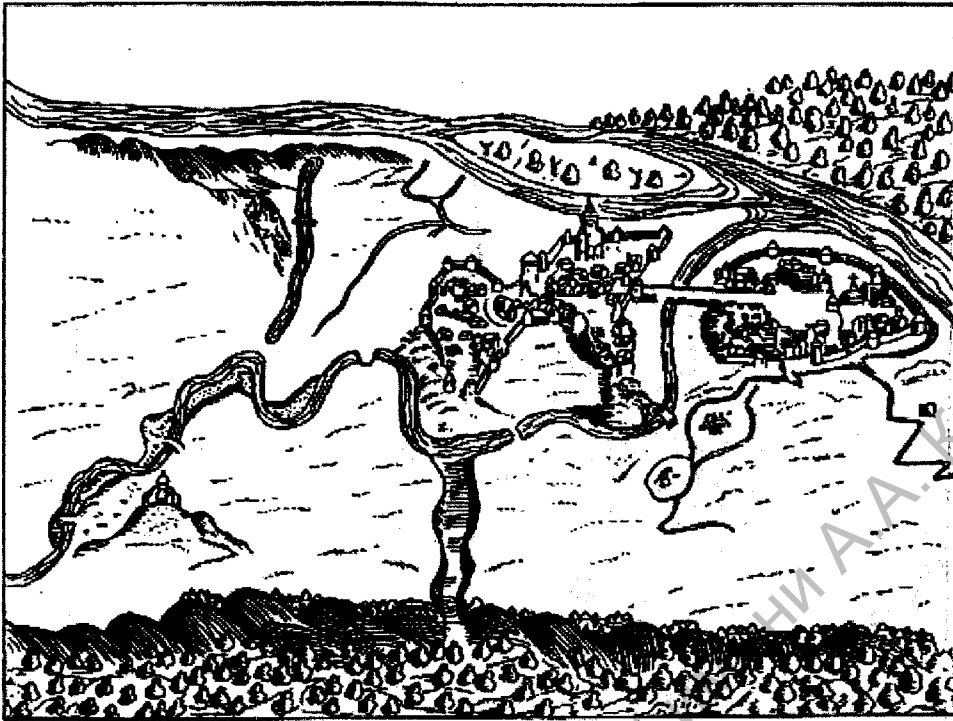
Як бачым, асноўную ўвагу даследчыкаў прыцягвала пытанне аб месцы размяшчэння полацкага курганнага могілніка. Што ж датычыцца могілак старажытнарускага часу, дык іх месца ў соцыятапаграфічнай структуры горада выклікала значна меншую зацікаўленасць аўтараў.

*Дакладней, разглядаемы план з'яўляецца копіяй з арыгінальнага малюнка Пахалавіцкага, якая была выканана рымскім гравёрам Янам Баптыстай (Ткачев, 2005, с. 117). Гэта аднак не дае падстаў для сумненняў у аб'ектыўнасці адлюстравання агульнай тапаграфічнай сітуацыі ў горадзе і яго ваколіцах (Тарасаў, 1998, с. 10).

**«Словарь русского языка XI—XVII вв.» дае тры асноўныя значэнні слова *курганъ*: 1 — крэпасць, 2 — магільны насып, магільны пагорак, могілнік, 3 — пагорак, бугор (Словарь..., с. 136). Натуральна, сэнс мы не можам упэўнена вызначыць, у якім з гэтых трох сэнсаў выкарыстана слова «курганы» у Лебедзеўскім летапісе.

***Прыкладна 1—1,5 км на ўсход ад Верхняга замка.

****Магчыма, І.П. Дэйніс быў знаёмы з тэкстам прывіся езуітам С. Баторыя ад 20 студзеня 1582 г., у якім згадваецца існаванне гарадскіх могілак каля рынка на Вялікім пасадзе.

Мал. 1. Прамалёўка з плана С. Пахалавіцкага «Аблога Полацка каралём Стэфанам Баторыем у 1579 г.» (пав. Алексеев, 1966, рис. 25)

Курганны некропаль

Асноўнай крыніцай для рэканструкцыі размяшчэння полацкага курганнага некропаля дагэтуль застаецца план Пахалавіцкага. Зыходзячы з яго, даследчыкі мяркуюць аб існаванні двух курганных груп — на поўнач ад горада (далей «паўночны курганны могільнік») і на ўсход ад яго (адпаведна «ўсходні курганны могільнік»). Калі падсумаваць усе выказаныя даследчыкамі меркаванні і яшчэ раз звярнуцца да наяўных звестак, мы атрымаем наступную рэканструкцыю.

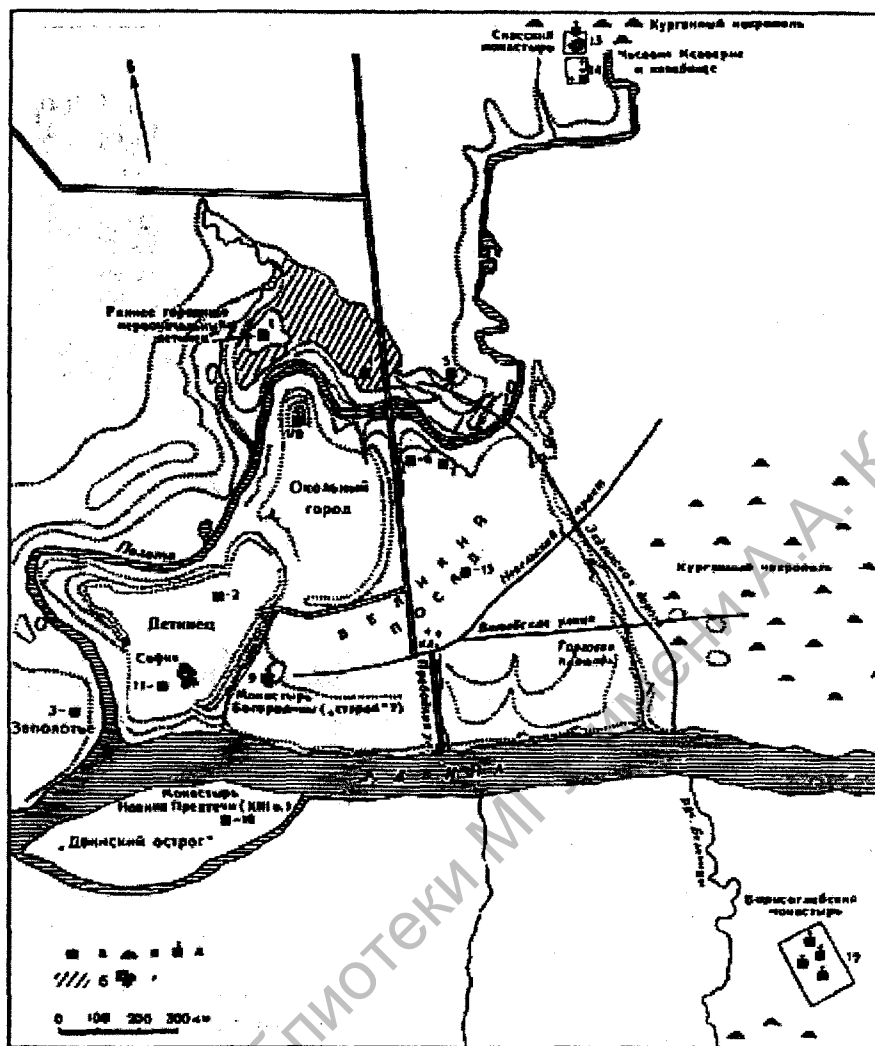
«Паўночны курганны могільнік» знаходзіўся на правабярэжжы Палаты. С.В. Тарасаў выказаў гіпотэзу аб размяшчэнні царквы св. Міхаіла на ранейшай тэрыторыі курганнага могільніка на правым беразе Палаты каля Запалоцця (Тарасаў, 1998, с. 79, 82). Упершыню Міхайлаўскі манастыр на Гарадку згадваецца ў 1511 г., аднак даследчык канстатуе, што ніякіх археалагічных дадзеных аб часе яго заснавання няма (Тарасаў, 1998, с. 79, 82). Больш таго, лакалізацыя Міхайлаўскага манастыра XVI ст. у бліжэйшай ваколіцы Полацка выклікала прэчанне В.А. Вароніна, які лічыць, што манастыр размяшчаўся не ў Полацку, а на ўсходзе Полацкага ваяводства (Варонін, 2000, с. 246—253).

У 2004 г. Д.У. Дукам былі праведзены археалагічныя даследаванні на тэрыторыі, якая знаходзіцца па-за

сучаснай гарадской мяжой Полацка на захад ад Запалоцця. Тут была адкрыта частка старажытнага Запалоцкага пасада, якая існавала ў XI — пачатку XIII ст. (Дук, 2005)*. Плошча помніка складае больш за 21 га. Былі атрыманы новыя звесткі аб тапаграфічнай мяжы Запалоцкага пасада ў XI — пачатку XIII стст. Дакладныя даныя аб межах пасада датычацца яго заходняй і паўднёвай частак: на захад ад вусця Палаты пасад размяшчаўся на адлегласці 1300 м. Яго натуральнай мяжой з'яўляецца прыродны роў. З паўднёвага боку былі даследаваны рэшткі крапасной сцяны з абарончай вежай, якая размяшчалася ўздоўж Дзвіны на адлегласці 23 м. Можна меркаваць, што аналагічная крапасная сцяна акружала пасад з захаду і поўначы. Паводле стратыграфічных даных, паўночная мяжа пасада праходзіла на адлегласці не менш за 350 м паралельна праваму берагу Дзвіны. У першай палове XIII ст. адзначаная частка Запалоцкага пасада была закінута.

Размяшчэнне «паўночнага курганнага могільніка» можна рэканструяваць наступным чынам. Могільнік цягнуўся з паўночнага ўсходу ўздоўж правага берага Палаты ад Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра на паўднёвы захад і набліжаўся да Запалоцця. Паўднёвая мяжа могільніка магла размяшчацца прыблізна на адлегласці 300—400 м ад Дзвіны. Цалкам магчыма, што могільнік працягваўся на захад уздоўж паўночнай мяжы Запалоцкага пасада ў бок сучаснай вёскі Чарнешчына. Дакладнае мерыдыянальнае размяшчэнне могільніка на малонку Пахалавіцкага (мал. 1), з якога сыходзілі даследчыкі, з'яўляецца, напэўна, вынікам маштабнага скажэння. Тое, што «паўночны курганны

*Асобныя артэфакты з гэтай часткі Запалоцкага пасада даносяць Х—XI ст., аднак гіпотэза аб засяленні Запалоцця ў Х ст. патрабуе верыфікацыі падчас правядзення далейшых раскопак.

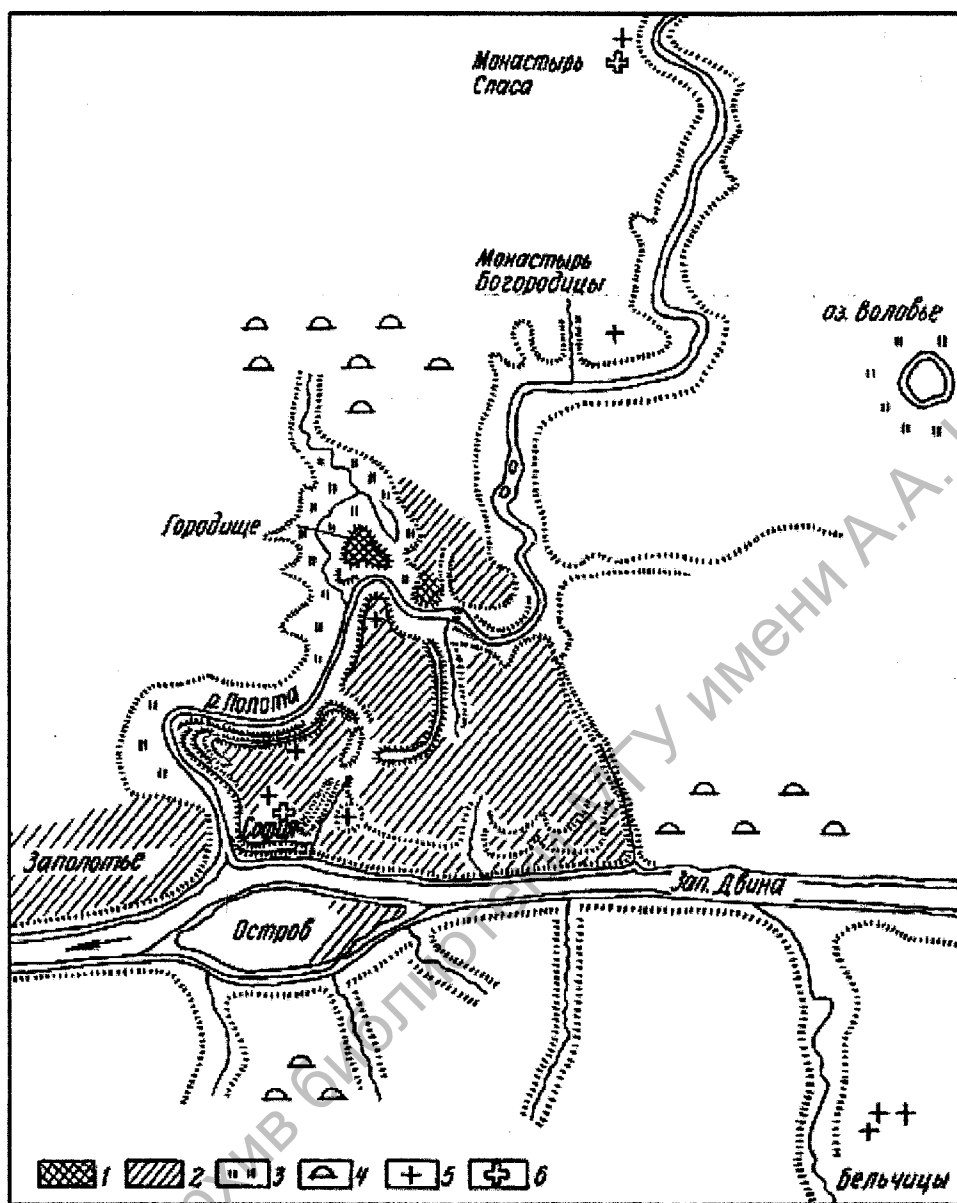
Мал. 2. Тапаграфія Полацка X—XIII стст., рэканструкцыя Л.В. Аляксеева (пав. Алексеев, 1966, рис. 24)

могільніку» сапраўды быў выцягнуты з паўночнага ўскоду на паўднёвы захад, пацвярджаецца яшчэ і тым, што ланцужок насыпаў на малюнку ўшчыльную набліжаецца да «Fossa naturalis» (мал. 1) — першапачатковага рэчышча Палаты паводле рэканструкцыі С.В. Тарасава (Тарасаў, 1998, с. 12, 49). Гэта азначае, што курганы «паўночнага могільніка» знаходзіліся зусім недалёка ад Першапачатковага полацкага гарадзішча і цягнуліся ўздоўж Палаты (мал. 11).

Але наколькі блізка да Палаты? Складаны характар рэльефу, наяўнасць поплаву, шматлікіх равоў каля правага берага Палаты (разам са старым рэчышчам у раёне гарадзішча) дазваляе меркаваць, што адлегласць да Палаты на асобных участках магла быць не менш за 100—300 м. Максімальная адлегласць ад Палаты — каля 300 м — знаходзілася як раз насупраць гарадзішча. А гэта азначае, што «паўночны курганны некропаль» месціўся на тэрыторыі сучасных полацкіх навабудуляў, якая мае назву «Аэрадром». Гэтая частка горада размешчана на поўнач ад Запалоцця і на паўночны захад ад Першапачатковага гарадзішча.

У гэтай сувязі заслугоўваюць увагі дадзеныя І.П. Дэйніса, паводле якіх, аэрадром на месцы сённяшніх новабудуляў існаваў з 1916 па 1970-я гг. Яго будаўніцтва звязана з падзеямі I Сусветнай вайны. Спачатку аэрадром быў размешчаны каля Міхайлаўскіх і ваенных могілак. Падчас будаўніцтва ў 1916 г. пляцоўка была знівельявана, усе купіны зрэзаны, равы засыпаны (Дэйніс, 1978, с. 234). Пасля Вялікай Айчыннай вайны плошча аэрадрома была пашырана, дзеля чаго былі ліквідаваны Міхайлаўскія могілкі (Дэйніс, 1978, с. 234). Такім чынам, можна пагадзіцца з думкай С.В. Тарасава аб канчатковым знішчэнні рэшткаў «паўночнага курганнага могільніка» падчас пачатковай пабудовы аэрадрома. Толькі адбылося гэта не ў 1937, а ў 1916 г. Верагодна, менавіта таму А.М. Ляўданскі ўжо не зафіксаваў яго следоў. Але пачалося знішчэнне «паўночнага некропаля», напэўна, значна раней, паколькі даследчыкі другой паловы XIX ст. яго ўжо не знаходзілі альбо не заўважалі (дзе знаходзіўся курган, замаляваны Струкавым, невядома).

Г.В. Штыхаў раней лічыў, што менавіта ў «паўночным курганым могільніку» знаходзілася асноўная

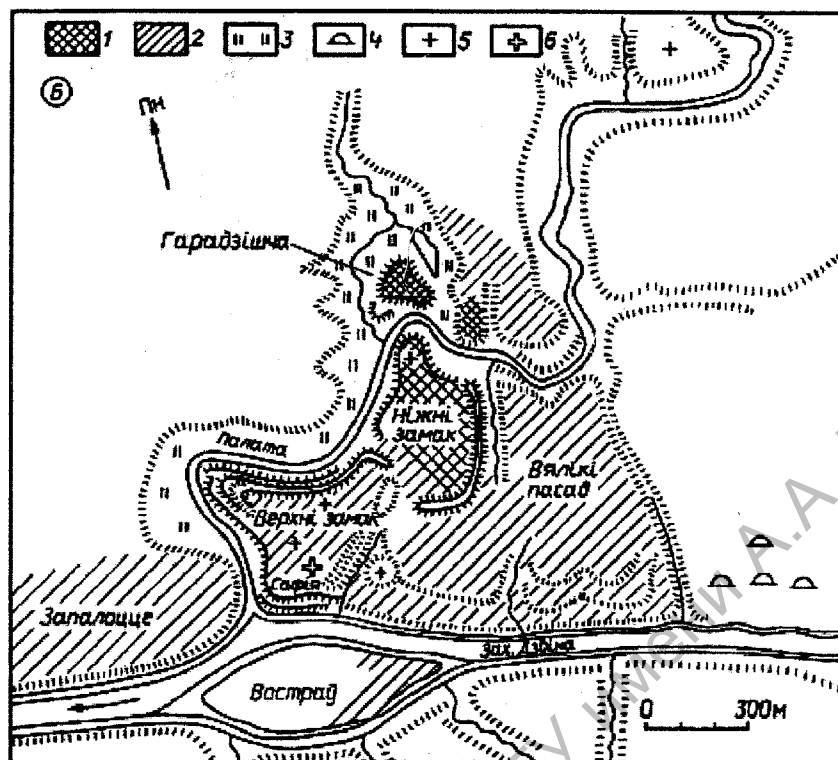
Мал. 3. Тапаграфія Полацка X—XIII стст., рэканструкцыя Г.В. Штыхава (пав. Штыхов, 1975, рис. 17)

колькасць полацкіх курганоў (мал. 3)* (Штыхов, 1975, с. 31). Думка слушная, паколькі па плошчы гэты могільнік мог быць вельмі вялікім. Толькі па мінімальным падліках гіпатэтычная тэрыторыя размяшчэння курганоў была не менш за 50 га. Натуральна, не ўся гэтая плошча была занятая ўзведзенымі ўшчыльную адзін да аднаго курганамі. Хутчэй за ўсё, курганы маглі размяшчацца асобнымі групамі, якія знаходзіліся на пэўнай адлегласці адна ад адной, асабліва, калі ўлічыць складаны характар рэльефу мясцовасці.

*Аднак на апошняй рэканструкцыі тэрыторыі раннесярэднявечнага Полацка, зробленай Г.В. Штыхавым, «паўночны курганны могільнік» увогуле адсутнічае (мал. 4) (Штыхаў, 2000, мал. 32:Б).

На жаль, ніякіх іншых прамых звестак аб існаванні «паўночнага курганнага некропаля», акрамя плана Пахалавіцкага, няма. Спадзяюцца на перспектывы пошуку рэшткаў могільніка археалагічнымі метадамі цяжка, бо тэрыторыя былога аэрадрома моцна пашкоджана прамысловай дзейнасцю пераважна 80—90-х гг. XX ст., і гэтая частка мяркуемага могільніка, магчыма, страчана незваротна. Тэрыторыя на паўночны ўсход ад аэрадрома ўздоўж Палаты да Ефрасіннеўскага манастыра была шчыльна забудавана яшчэ ў даваенны час. Зараз тут размешчаны пераважна аднапавярховыя дамы з падворкамі і гарадамі, што не выключае магчымасці яе археалагічнага вывучэння.

«Усходні курганны могільнік» размяшчаўся ўздоўж правага берага Дзвіны прыблізна па трасе сучаснай вуліцы Леніна. Акрамя плана Пахалавіцкага,

Мал. 4. Тапаграфія Полацка X—XIII стст., рэканструкцыя Г.В. Штыхава (нав. Штыхаў, 2000, 32:Б)

звесткі аб існаванні «курганов» на месцы «ўсходняга курганнага могільніку» змяшчаюцца ў Лебедзеўскім летапісе.

Існаванне «ўсходняга курганнага могільніку» пацвярджаецца і археалагічнымі знаходкамі. Да нядаўняга часу да іх ліку можна было аднесці толькі меч тыпу V паводле Петэрсана, які датуецца X ст.* (Petersen, 1919, р. 154—156). Меч захаваўся дастаткова добра (мал. 5). Яго агульная даўжыня — 97 см. Крыжавіна і наверхі ўпрыгожаны лінейна-геаметрычным арнаментам, які ўтвораны чаргаваннем палосак медзі, латуні і срэбра. На клінку — кляймо ULFBERHT (Кірычніков, 1966, с. 31—32, № 63, Табл. VI: 3).

У 2004 г. падчас назірання за будаўнічымі работамі па вуліцы Леніна, 44 старшым навуковым супрацоўнікам навукова-рэстаўрацыйнага аддзела Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запа-

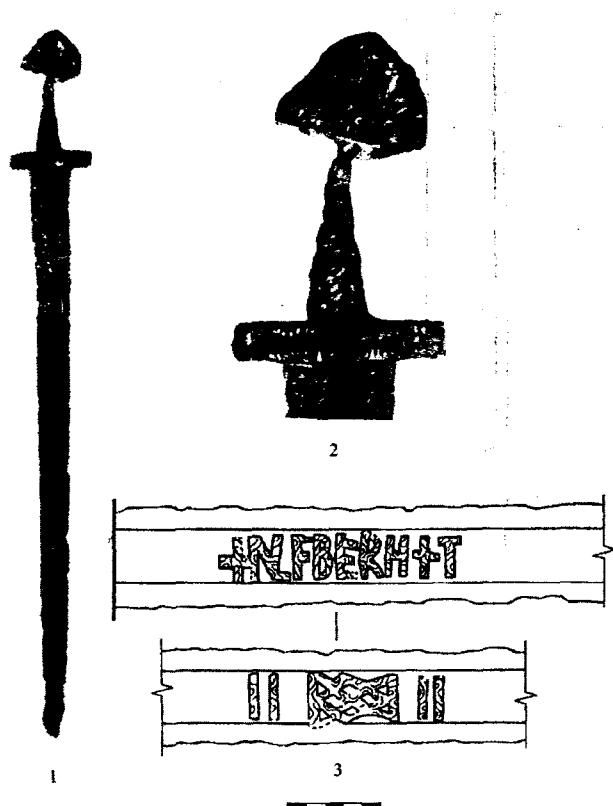
ведніка А.А. Салаўевым былі сабраны шматлікія фрагменты розначасовых керамічных вырабаў. Сярод гэтых матэрыялаў вылучаюцца развалы двух гаршчкоў. Адзін гаршчок быў знойдзены ў грунце, выкінутым з катлавана, другі — на глыбіні 1,4 м у развале печы-каменкі. Паводле назіранняў А.А. Салаўева, аснова печы была заглыблена ў мацярык на 0,3 м. Глыбіня мацерыка на месцы знаходкі складае 1,4 м ад дзённай паверхні. Гаршчок патрапіў у пласт камянёў і чырвонай гліны разам з пераадкладзенай зямлёй. Гэты пласт размяшчаўся на адным узроўні з мацерыком, у ім таксама былі знойдзены фрагменты гаршкоў XIII—XV стст., шыфернае праселка, абломак чаранковага нажа** Агульная магутнасць культурнага пласта ў раёне новабудовы па вул. Леніна, 44 складае 1,4—1,7 м.

Першы з гаршкоў захаваўся ў двух фрагментах, якія дазваляюць рэканструяваць яго поўны профіль***. Гаршчок ляпыны, зроблены з цеста з дамешкам жарствы (мал. 6:1). Яго вышыня — 9,9 см, дыяметр венца — 11 см, дыяметр донца — 7,8 см. На донцы сляды падсыпкі з пяску і жарствы. Гаршчок належыць да так званай «керамікі з плечуком», характэрнай для культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганоў (далей КСДК) і знаходзіць шматлікія аналогіі сярод пахавальнай керамікі Беларускага Падзвіння. Прычым падобныя ляпыны гаршкі сустракаюцца як пры пахаваннях па абрадзе крэмацыі (уласна КСДК) (Енуков, 1990, рис. 30: 14, 40: 16), так і пры інгумацыях (Дучыц, 1994, с. 124; Енуков, 1990, рис. 31: 15). Прыведзеныя аналогіі, а таксама невялікія памеры разглядаемага гаршка дазваляюць аднесці яго да ліку

*Захоўваецца ў Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеі-запаведніку (далей ННГКМЗ), КП-6-2669.

**На жаль, дакладнай графічнай фіксацыі стратыграфіі культурнага пласта на месцы знаходкі не было зроблена, аднак аўтар занатаваў у палявым дзёніку даныя аб магутнасці культурнага пласта, абставінах знаходкі і характары ўскрытых канструкцый. Выказваем падзяку А.А. Салаўеву за магчымасць азнаямлення з палявым дзёнікам.

***ННГКМЗ, КУЧП-2-5074. Прыносім падзяку за ўсебаковую дапамогу ў працы захавальніку археалагічнай калекцыі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка Н.Г. Лугінай.

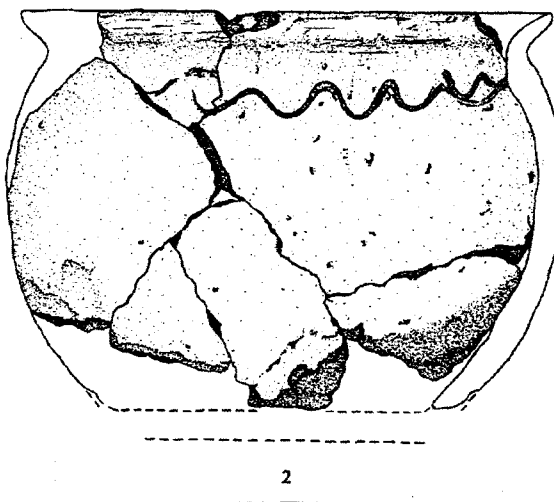
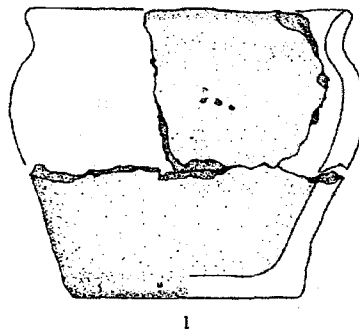
Мал. 5. Меч тыту V, знойдзены на тэрыторыі мяркуемага «ўсходняга курганнага могільніка»: 1 — агульны выгляд (пав. Штыхов, 1975, рис. 2), 2 — рукаць (пав. Кирпичников, 1966, Табл. 6:3), 3 — кляймо (пав. Кирпичников, Медведев, 1985, Табл. 120:2)

пахавальнай керамікі. Пасудзіна не нясе слядоў другога абпату. Гэта азначае, што непасрэдна ў пахавальным вогнішчы яна не была. Аднак сам па сабе гэты факт не дае падстаў для вызначэння абраду пахавання. Зыходзячы з аналогій, найбольш верагоднай датай гаршка падаецца X ст.

Ад другога гаршчка захавалася 7 фрагментаў, якія дазваляюць рэканструяваць амаль поўны профіль без донца (мал. 6: 2)*. Гаршчок ляпны з падпраўленым на ганчарным крузе венцам. Па плечуку нанесены арнамент у выглядзе няроўнай хвалі, які месцамі амаль знікае, а месцамі падвойваецца. Абпал гаршчка нераўнамерны, цеста з дамешкам буйной жарствы. Яго вышыня была прыблізна 14,5 см, дыяметр венца — 18 см, дыяметр донца — блізу 11—12 см. Тулава пасудзіны амаль акруглае з максімальным пашырэннем прыкладна па сярэдзіне вышыні, што некалькі адрознівае яе ад асноўнай масы раннеганчарнай керамікі Полацкай зямлі (Штыхаў, 1992а, с. 73; 1992б). Напэўна, разглядаемы гаршчок таксама паходзіць з разбуранага кургана. Ён належыць да ранняга этапу распаўсюджвання ганчарнага круга ў Падзвінні і можа быць датаваны X ст.

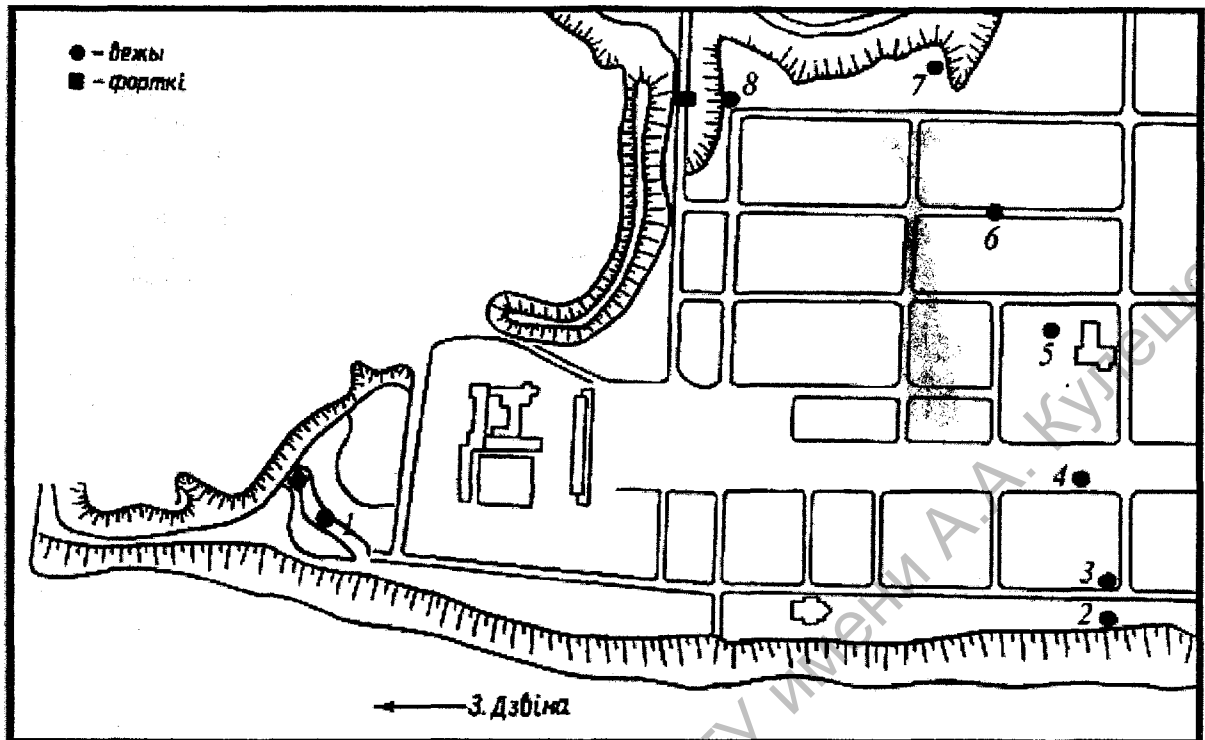
Знаходкі «пахавальнай керамікі» па вуліцы Леніна, 44 пацвярджаюць існаванне «ўсходняга курганнага могільніка». Апісаныя гаршчкі знойдзены на адлегласці прыблізна 250 м ад усходняй фартыфікацыйнай лініі Вялікага пасада сярэдзіны XVII ст (мал. 7) (Тарасаў, 1998, с. 54—58, мал. 71).

Меркаваць, наколькі далёка цягнуліся на захад насыпы «ўсходняга курганнага могільніка», сёння вельмі цяжка. План Пахалавіцкага дакладнага адказу не дае, паколькі скажэнні маштабу найбольш значныя менавіта ва ўсходняй частцы. Вядома, што культурны пласт XI—XIII стст. на Вялікім пасадзе фіксуецца на ўсёй плошчы плато паміж Дзвіной і Палатой. Прычым, яго магутнасць змяншаецца ў напрамку ад Верхняга замку на ўсход на 0,3 м праз кожныя 150—200 м (мал. 8) (Тарасаў, 1998, с. 29). Вялікіх археалагічных даследаванняў у гэтай частцы горада не праводзілася. Раскопы, закладзеныя Н.І. Здановіч у 1992 г. па вул. Леніна, 35 (2 раскопы агульнай плошчай 120 м²), выявілі, што культурны пласт на гэтым участку моцна перамяшаны (Здановіч, 2003, с. 131—137). Па меркаванні Здановіч, гэты ўчастак Вялікага пасада быў заселены ў XII ст. Нават, калі на гэтым месцы і размяшчаліся курганы, пазней знівеліраваныя і перакрытыя культурным слоём, іх рэшткі маглі

Мал. 6. Гаршчкі, знойдзеныя на тэрыторыі мяркуемага «ўсходняга курганнага могільніка»: 1 — ляпны гаршчок, 2 — гаршчок з падпраўленым на ганчарным крузе венцам (малюнак М.А. Плавінскага)

*НПГКМЗ, КУЧП-2-5073.

Мал. 7. Размяшчэнне вежаў і фортак Вялікага пасада ў сярэдзіне XVII ст. (пав. Тарасаў, 1998, мал. 71)

быць не заўважаны ў такіх невялікіх для горада раскопках, асабліва ўлічваючы моцную пашкоджанасць напластаванняў.

Могілки XI—XIII стст.

Цікавыя, хоць і абмежаваныя для грунтоўных выскоў, даследавання аб магчымай заходняй мяжы «ўсходняга курганага могільніка» і адначасова аб хрысціянскім некропалі пазнейшага часу даюць назіранні за будаўніцтвам жыллага дома па вул. Леніна, 29, праведзеныя Д.У. Дукам у 2005 г. Аб'ект будаўніцтва размешчаны насупраць Богаўленскага манастыра непасрэдна каля пляцоўкі, на якой праводзіліся ўжо згаданыя раскопкі па вул. Леніна, 35. Пры пракладванні траншэі газаводу на схіле пагорка (агульная даўжыня 50 м) быў даследаваны нескрануты кавалак культурнага пласта магутнасцю 1,3—1,4 м з рэшткамі пахавання (мал. 9). Падчас расчысткі* было высветлена, што безінвентарнае пахаванне здзейснена ў труне і заглыблена ў мацярык на 0,3 м. Нябожчык — мужчына 40—50 гадоў** быў пакладзены галавой на поўнач. Інвентар адсутнічаў. Непасрэдна над труной зафіксавана прапластка аднароднай чорнай камкаватай, вільготнай зямлі магутнасцю 0,15 м (мал.

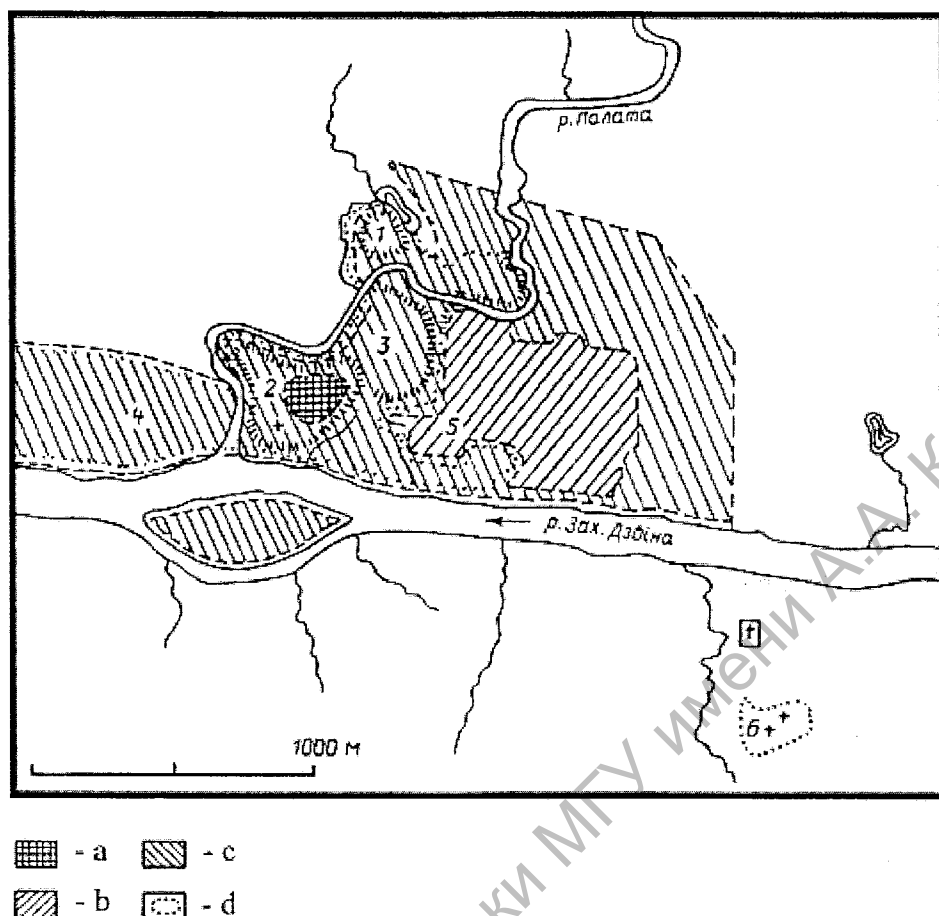
9). У ёй трапілася шмат кавалкаў вугалю памерамі да 0,05—0,1 м. Знаходкі прадстаўлены кавалкамі керамікі XIII—XVII стст. і адной бронзавай шпількай «пус ейпі». Падчас разбору культурнага пласта ў запаўненні труны былі знойдзены шматлікія фрагменты керамічнага посуду, большасць якога датуецца XV — першай паловай XVI ст. У зямлі, вынутай з будаўнічай траншэі, былі знойдзены косткі некалькіх дарослых індывідаў і 1 фрагмент сцэгнавой косткі дзіцяці. Моцнае пашкоджанне культурнага пласта не дазволіла дакладна вызначыць характар гэтых пахаванняў. Тым не менш, вельмі важным падаецца факт прысутнасці костак дзіцяці, што яскрава сведчыць аб рознаўзроставым складзе пахаваных і аб тым, што адкрыты могільнік не мог быць манастырскім. Назіранні над стратыграфіяй сведчаць, што пахаванне было здзейснена не пазней за XV — першую палову XVI стст.

Мяркуючы па наяўных дасягнутых, актыўнае гаспадарчае асваенне гэтага ўчастка да моманту здзяйснення пахаванняў не вялося. У прыватнасці, пахаванне «ўпушчана» ў мацярык і зверху перакрыта прапласткай, ніжняя частка якой размешчана на ўзроўні мацерыка. Адсутнасць культурнага пласта з матэрыяламі, ранейшымі за XVI ст., як падаецца, можа сведчыць на карысць размяшчэння тут больш старажытных могілак. Гэта надзвычай добра стасуецца са звесткамі І.П. Дзініса аб функцыянаванні ў раёне вул. Леніна могілак XIII—XIV стст.

Такім чынам, можна выказаць меркаванне, што насьпы «ўсходняга курганага могільніка» размяшчаліся

*На плошчы 2 м² ніжні стратыграфічны пласт быў намішчаны разабраны і даследаваны да мацерыка, сабраны ўсе артэфакты і косткі памерлага, дзеля чаго была зроблена ўрэзка ў сценку траншэі ў паўночным і паўднёвым накірунку.

**Антрапалагічная экспертыза астэалагічнага матэрыялу з будаўнічай траншэі праведзена В.А. Емяльянчык, за што прыносім ёй шчырую падзяку.

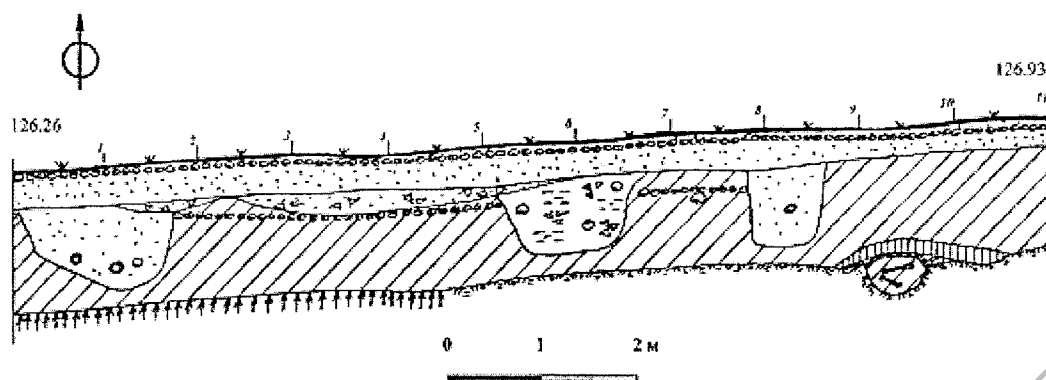
Мал. 8. Распаўсюджанне і магутнасць культурнага слою Полацка паводле С.В. Тарасава: а — зона культурнага слою магутнасцю да 4—6 м, b — зона культурнага слою магутнасцю звыш 2 м, с — зона культурнага слою магутнасцю да 2 м, d — мяжа археалагічнага запаведніка да 1991 г. (пав. Тарасаў, 1998, мал. 42)

паласой уздоўж правага берага Дзвіны. Яны пачыналіся прыкладна за 500—800 м на ўсход ад Верхняга замка і адпаведна за 250—400 м ад селішча X ст. на Ніжнім замку і цягнуліся не менш як на 700 м на ўсход (мал. 11). У час паміж XI і XV ст. у заходняй частцы «ўсходняга курганнага могільніка», альбо побач з ім, з'явіліся хрысціянскія могілкі (мал. 12).

Вяўленне развалаў гаршкоў, якія датуюцца X ст. і пахаванняў, якія былі здзейснены да XVI ст., сведчыць аб магчымасці археалагічнага вывучэння некропаляў у гэтай частцы горада. Перспектыўнай тэрыторыяй для падобных даследаванняў падаецца раён, прылеглы да вул. Леніна ад Багаяўленскага манастыра на захадзе да канца вуліцы Леніна на ўсходзе, паколькі менавіта тут былі знойдзены прамыя археалагічныя сведчанні існавання гарадскога могільніка. Пры гэтым найбольшую цікавасць прадстаўляе ўмоўная паласа на поўнач ад вул. Леніна шырынёй не больш за 100 м. Гэта ўчастак надпоймавай тэрасы Дзвіны, дзе магутнасць культурнага пласта, па выніках шматгадовых назіранняў, збольшага не перавышае 1,5 м.

*Прыносім шчырую падзяку С.В. Тарасаву за магчымасць выкарыстаць неапублікаваныя матэрыялы.

Вяўленны падчас назірання за будаўнічымі работамі па вул. Леніна рэшткі пахаванняў з'яўляюцца не адзіным пунктам, які варта звязваць з хрысціянскімі могілкамі старажытнага Полацка. У верасні 1987 г. падчас работ на сваім гародзе ля дома № 24 па 2-ім завулку Фрунзе (тэрыторыя Першапачатковага гарадзішча) Я.І. Лешчык знайшоў у пяску косткі шкілета без чэрапа. Пры касцяку былі выяўлены 35 ракавін каўры, 2 шклянныя зонныя пацеркі, пакрытыя белай пацінай, бронзавы віты двухдзротаваы пярэсцёнак і бронзавы бранзалет са змеяпадобнымі галоўкамі (мал. 10) (Тарасов, 1988, с. 22—23, рис. 28:10, 12, 113)*. Зонныя пацеркі могуць быць прадатаваны шырока ў межах XII—XIII стст. з прычыны таго, што іх колер застаўся не вызначаным (Щапова, 1956, с. 167—169; Колчин, 1982, с. 169). Бранзалет не быў канчаткова апрацаваны, бо пасля не зусім удалай адліўкі засталіся завусенішы (Тарасов, 1988, с. 22). Ён датуецца XI—XIII стст. (Седова, 1981, с. 112; Bliučjėn, 1999, р. 167—176, 287—288), а магчыма і XI—XIV стст. (Лесман, 1990, с. 45). Апошняя датаванне характэрна і для пярэсцёнка (Лесман, 1990, с. 51). Такім чынам, пахаванне на Першапачатковым гарадзішчы можна аднесці да XII—XIII стст. Гэтая дата ўскосна пацвярджаецца тапаграфічнымі данымі. Так, у сярэдзіне XI ст. адміністрацыйны цэнтр горада быў перанесены з

Мал. 9. Участок профілю транзеі для газатравада на схіле пагорка на вул. Леніна, 29 (малюнак Д. У. Дука)

182.
гарадзішча на Верхні замак. У пачатку XII ст. на стрэлцы Ніжняга замка будзеца царква, якая, на думку П.А. Рапапорта, з'яўлялася княжацкай пахавальняй (Раппорт, 1980, с. 154). Раппорт прыводзіць даныя пра наяўнасць пахаванняў у трунах каля знешняга боку падмуркаў царквы, якія, на яго думку, адносяліся да часу яе функцыянавання (XII—XVI стст.) (Раппорт, 1980, с. 154). Наяўнасць мужчынскіх і жаночых пахаванняў сведчыць, што царква не была манастырскай. Паводле С.В. Тарасава, царква знаходзілася на ўскрайку могілак на тэрыторыі, якая складала з гарадзішчам адно геаграфічнае цэлае (Тарасаў, 1998, с. 77). Наяўнасць могілак тлумачыць размяшчэнне царквы. Мы свядома не краем пытанне, для якога князя (князёў) прызначалася гэтая ўсыпальня, для нас важна, што царква існавала ў пачатку XII ст. і знаходзілася на ўскрайку могілак. Пахаванні, адкрытыя П.А. Рапапортам, могуць сведчыць аб тым, наколькі блізка размяшчаліся могілкі.

Плошча Першапачатковага гарадзішча сёння складае 0,89 га (Тарасаў, 2002, с. 31), з улікам размяшчэння царквы і тэрыторыі, па якой ў XVI ст. пракапанана новае русла Палаты, плошча гарадзішча, а адпаведна і могілак, у старажытнасці маглі быць каля 2 га.

Тое, што тэрыторыя Першапачатковага гарадзішча была занятая могілкамі XVIII—XX стст., адзначаў ужо А.М. Ляўданскі (Ляўданскі, 1930, с. 161—163). І.П. Дэйніс прыводзіць згадкі аб існаванні старажытных праваслаўных могілак на гарадзішчы. Ён адзначае, што непасрэдна да 1917 г. гарадзішча выкарыстоўвалася як могілкі для хатніх жывёл, у 1920-я гг. на ім хавалі самазабойцаў (Дэйніс, 1978, с. 14). Пасля выяўлення пахавання XII—XIII стст. становіцца зразумела, што пачатак функцыянавання могілак на гарадзішчы трэба адносіць да часоў Полацкага княства. Мы можам толькі прыблізна вызначыць плошчу найстаражытнейшых могілак. Найверагодней, яны займалі ўсю пляцоўку гарадзішча (мал. 12). Пры ўмове, што царква на стрэлцы Ніжняга замка не належала нейкаму манастыру, плошча могілак маглі дасягаць 2 га. Упэўнена сказаць, наколькі працягла функцыянавалі гэтыя могілкі, і ці ёсць сувязь паміж пахаваннямі XII—XIII стст. і XVIII—XX ст., на сённяшні дзень мы не можам.

Перспектывы археалагічнага вывучэння некропаля XII—XIII стст. на Першапачатковым гарадзішчы прагназаваць цяжка. Культурны пласт на гарадзішчы вельмі моцна пашкоджаны розначасовымі перакопамі (Ляўданскі, 1930, с. 161—163). Хаця, відавочна, што рана ці позна даследаванні на Першапачатковым гарадзішчы будуць адноўлены. Магчыма, менавіта новыя раскопкі змогуць даць каштоўныя звесткі не толькі аб ранніх этапах функцыянавання гарадзішча, але і аб яго месцы ў тапаграфічнай структуры Полацка XII—XIII стст.

Пры разглядзе полацкіх могілак XI—XIII стст. нельга не звярнуць увагу на адкрыццё цагляных склепаў (крыпт) у непасрэднай блізкасці ад, так званай, Царквы на рву. У 1967 г. на тэрыторыі, прылеглай (?) да храма, М.К. Каргер адкрыў дзве магільні, зробленых з плінфы. Як адзначае П.А. Раппорт, суадносіны гэтых магільняў з царкоўнай не высветлена (Раппорт, 1980, с. 156). Наяўнасць буйных «княжацкіх» знакаў на плінфе дазваляе адносіць час іх пабудовы да часоў Полацкай дзяржавы. Вызначыць характар гэтых пахаванняў можна толькі падчас правядзення новых археалагічных раскопак.

Выводы

Такім чынам, нягледзячы на тое, што курганы полацкага могільніка напэўна былі знішчаны ўжо на пачатку XX ст., а звесткі аб месцазнаходжанні хрысціянскіх могілак часоў Полацкага княства да нядаўняга часу ўвогуле адсутнічалі, скласці пэўнае ўяўленне аб тапаграфіі гарадскога некропаля ўсё ж такі магчыма.

У X ст. Полацк быў, верагодна, абкружаны вялізнымі паганскімі могілкамі (мал. 11). Адна іх частка («паўночны курганны могільнік») размяшчалася на правым беразе Палаты. Курганы цягнуліся з паўночнага ўсходу, ад пазнейшага Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра, на паўднёвы захад — да першапачатковага рэчышча Палаты і далей, уздоўж паўночнай мяжы Запалоцкага пасада. Аднак, усё сказанае пра «паўночны могільнік» з'яўляецца толькі гіпатэтычным меркаваннем, бо адзіным сведчаннем яго існавання застаецца план Пахалавіцкага.

Больш упэўнена можна казаць пра «ўсходні курганны могільнік». Гэтая частка полацкага паганскага некропаля размяшчалася ўздоўж правага берага Дзвіны.

Могільнік пачынаўся за 250—400 м на ўсход ад селішча на Ніжнім замку і цягнуўся не менш як на 700 м на ўсход. Меркаваць аб пахавальным абрадзе, этнічнай і сацыяльнай прыналежнасці пахаваных мы не можам. Хаця дапушчэнне аб наяўнасці ў могільніку крывіцкіх і скандынаўскіх (ці, іначай кажучы, дружынных) пахаванняў падаецца цалкам верагодным.

Складаным з'яўляецца і пытанне аб датаванні «ўсходняга курганага могільніка» (роўна як і «паўночнага»). Наяўныя знаходкі могуць быць аднесены да X ст. З ростам горада ў XII ст. могількі папярэдняга стагоддзя ўвайшлі ў межы гарадской забудовы, аднак выяўленыя пахаванні па вул. Леніна, 29 сведчаць, што частка гарадскіх могілак працягвала дзейнічаць тут да XVI ст. ці паўторна выкарыстоўвалася пад пахаванні на працягу гэтага часу.

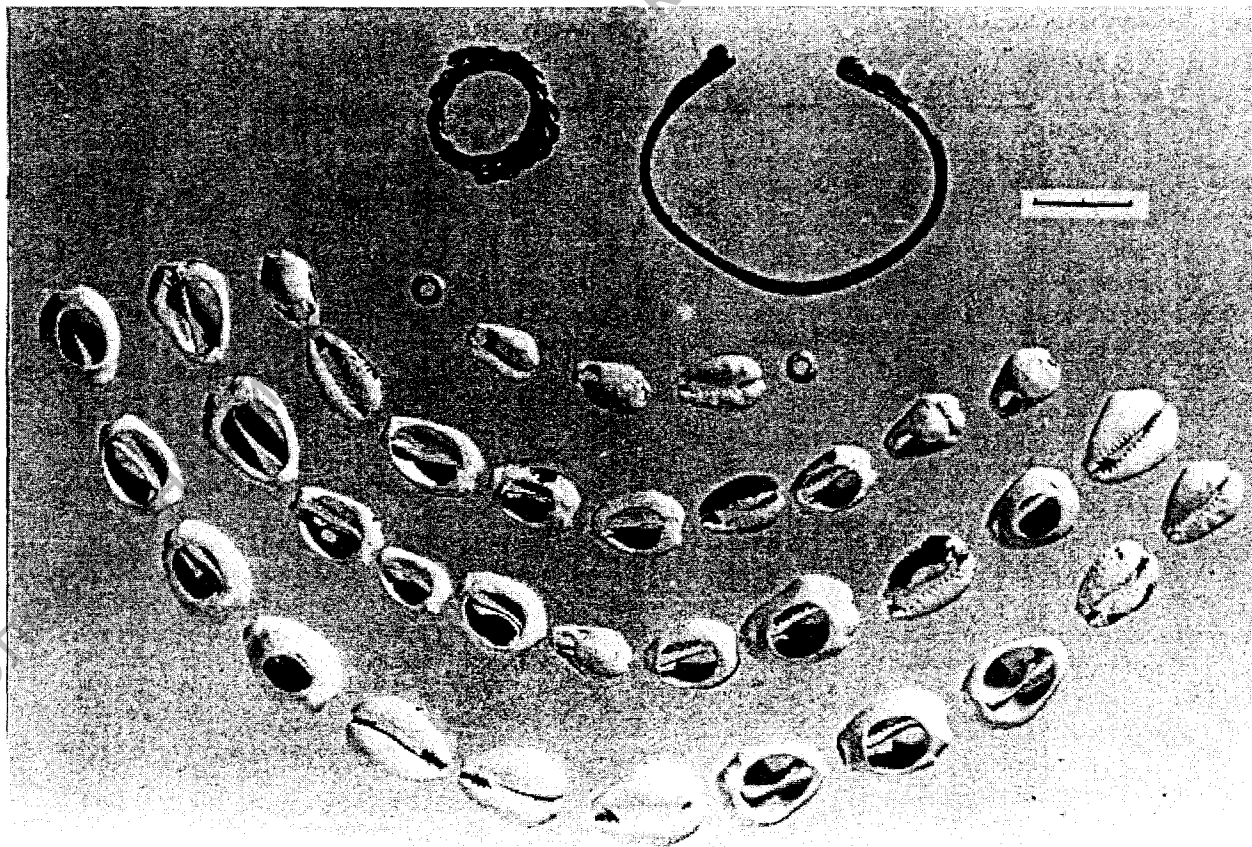
У XII ст. пад могількі пачала асвойвацца тэрыторыя Першапачатковага гарадзішча, якое з сярэдзіны XI ст. губляе функцыі адміністрацыйнага цэнтра горада (мал. 12). Замацаваннем новага статусу гарадзішча з'яўляецца факт узвядзення ў пачатку XII ст. храма-пахавальні на стрэлцы Ніжняга замка. У XII—XIII стст. гарадская мяжа наблізілася да курганоў «ўсходняга могільніка». Стварыліся ўмовы для з'яўлення новых гарадскіх могілак, размешчаных больш кампактна на Вялікім пасадзе і прылеглай тэрыторыі. Пасля адмовы ад пахавання нябожчыкаў на тэрыторыі старажытных

«ўсходняга» і «паўночнага» могільнікаў працэс паступовага руйнавання курганоў X ст. стаў непазбежным.

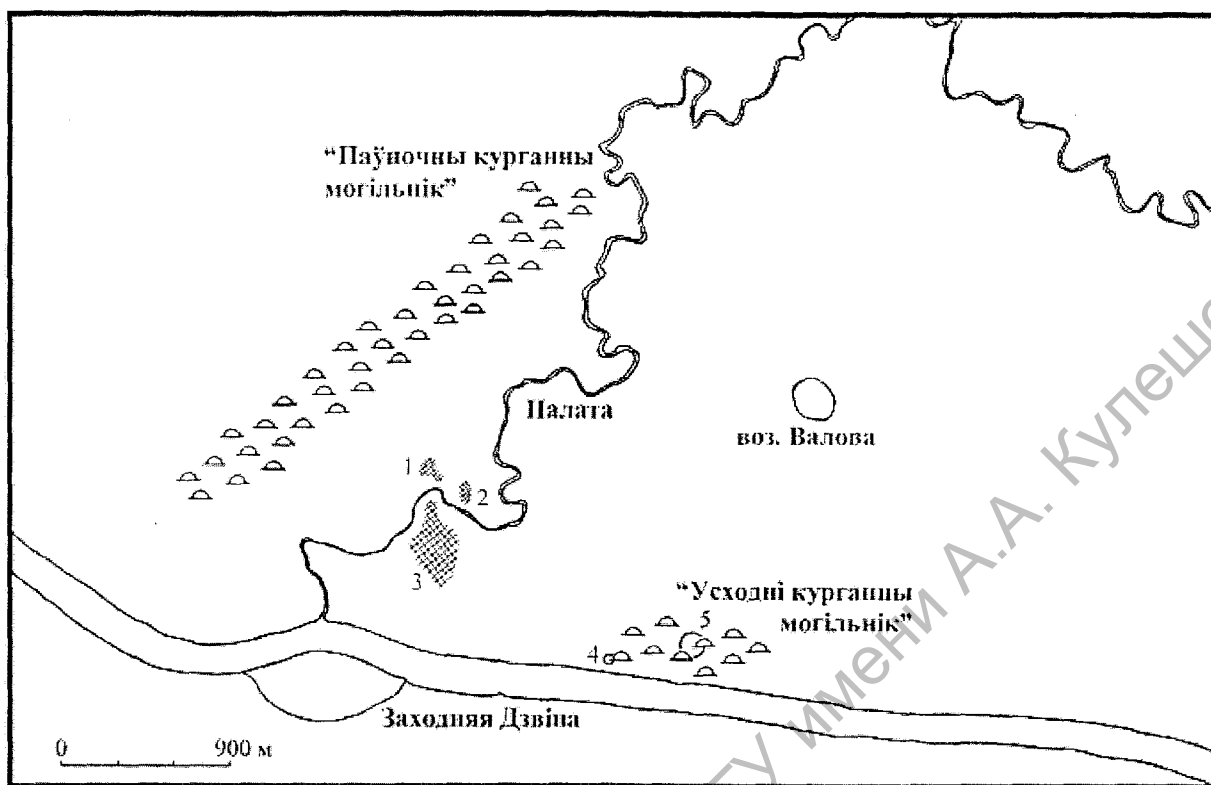
Замест пасляслоўя

Словы *магчыма* і *верагодна* сустракаюцца ў гэтым артыкуле надзвычай часта. Яны вызначаюць ступень пэўнасці выказаных меркаванняў і высноў, якая прадвызначана самім характарам наяўнага матэрыялу. Але мы спадзяемся, што ўсе дапушчэнні, меркаванні і гіпотэзы ўсё ж маюць права на існаванне, нягледзячы на тое, што далёка не ўсе яны сёння могуць быць верыфікаваны. Наколькі правамоцныя прапанаваныя рэканструкцыі могуць паказаць толькі новыя археалагічныя даследаванні. Дынаміка правядзення археалагічных раскопак у Полацку за апошнія дзесяцігоддзі дазваляе спадзявацца на пэўнае вырашэнне праблемы. У сувязі з гэтым хочацца асабліва падкрэсліць, што любыя земляныя работы павінны праводзіцца толькі пасля археалагічных даследаванняў. Прычым гэта датычыцца не толькі Першапачатковага гарадзішча, Верхняга і Ніжняга замкаў, Вялікага ці Запалоцкага пасадаў, дзе ўжо выяўлены магутныя культурныя напластаванні, але і на першы погляд «перыферычных» гарадскіх тэрыторый. Толькі ў выпадку выканання гэтых нормаў можна будзе скласці больш-менш поўнае ўяўленне аб сацыятаграфічнай структуры старажытнейшага беларускага горада.

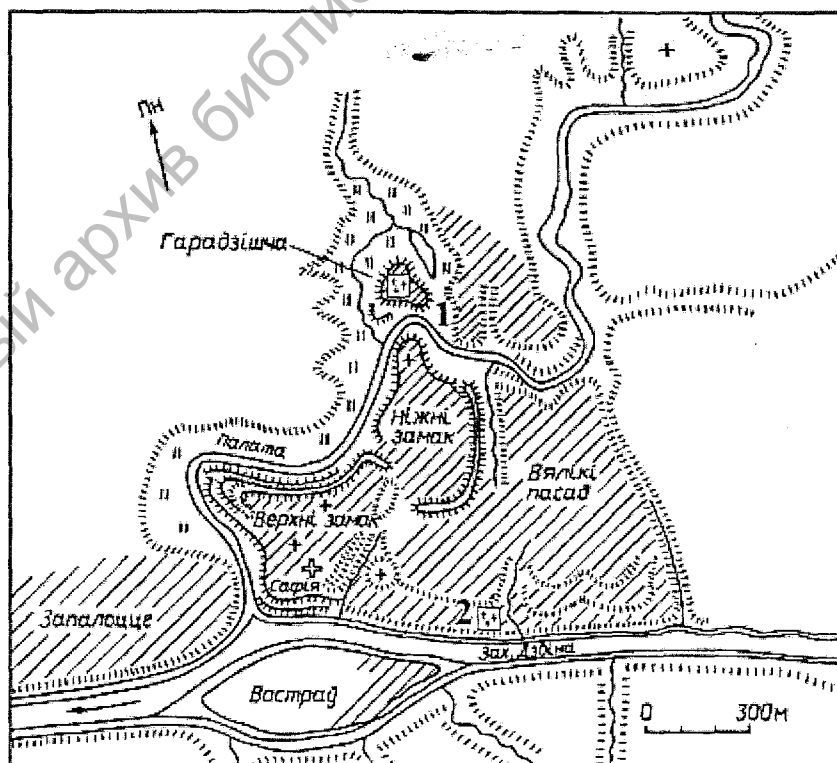
У 2006 г. земляныя работы па вул. Леніна, 44 былі працягнуты. Археалагічны нагляд на аб'екце ўзяў на

Мал. 10. Прадметы выпадкова знойдзеныя ў 1987 г. пры пахаванні на тэрыторыі Першапачатковага гарадзішча (пав. Тарасов, 1988, рис. 113)

Мал. 11. Рэканструкцыя мяркуемай тапаграфіі курганнага некропаля раннесярэднявечнага Полацка: 1 — Першапачатковае гарадзішча, 2 — селішча ля «Чырвонага моста», 3 — Ніжні замак, 4 — месца знаходкі гаршчкоў (вул. Леніна, 44), 5 — месца знаходкі мяча тыпу V

Мал. 12. Рэканструкцыя мяркуемай тапаграфіі полацкіх могілак XI—XIII стст.: 1 — могілкі на Першапачатковым гарадзішчы, 2 — могілкі на вул. Леніна

сябе НППКМЗ, нягледзячы на тое, што музей не мае ў сваім штаце ні воднага кваліфікаванага археолага. Акрамя таго, «Дазвол» на правядзенне адпаведных археалагічных прац адсутнічае. Відавочна, што ў выніку такога «нагляду» каштоўнейшыя матэрыялы па гістарычнай тапаграфіі горада будуць зноў згублены.

ЛІТАРАТУРА

- Алексеев Л.В., 1966. Полоцкая земля: Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв. М.
- Алексеев Л.В., 1980. Смоленская земля в XI—XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. М. Археологическое изучение Пскова. Раскопки в древней части Среднего города (1967—1991). Материалы и исследования. Вып. 3. Псков, 1996.
- Белецкий С.В., Лесман Ю.М., 1979. Новые публикации материалов раскопок средневековых городов Белоруссии // СА. № 1.
- Варонін В., 2000. Тарасаў, Сяргей В. Полацк XI—XVII ст. // Беларускі гістарычны агляд. Т. 7. Сп. 1 (12).
- Джаксон Т.Н., 2001. AUSTRI GÖRÖDUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. М.
- Дук Д., 2005. Археалагічныя раскопкі на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка // ГАЗ. № 20.
- Дучыц Л.У., 1994. Курганны могільнік ля в. Селішча Ушацкага раёна // ГАЗ. № 3.
- Дучыц Л.У., 1997. Гарадскія пахаванні X—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі // Гісторыя Беларусі: жалезны век і сярэднявечча. Мн.
- Дэйніс І.П., 1978. Полоцкая старина (исторические места и памятники старины г. Полоцка). Часть I. Полоцк // НППКМЗ. Кп—2—142218.
- Дэйніс І.П., 1978. Полоцкая старина (исторические места, памятники старины г. Полоцка и ряд событий из его истории. Некоторые справочные материалы по г. Полоцку). Часть II. Полоцк // НППКМЗ. Кп-2-1422/8.
- Енуков В.В., 1990. Ранние этапы формирования смоленско-полоцких кривичей (по археологическим материалам). М.
- Здановіч Н.І., 2003. Да пытання рэканструкцыі старажытнай забудовы Полацка // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. Полацк.
- Кирпичников А.Н., 1966. Древнерусское оружие. Вып. I. Мечи и сабли IX—XIII вв. // САИ, Вып. Е1—36. М.—Л.
- Колчин Б.А., 1982. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода. М.
- Кузьмин С.Л., Волковицкий А.И., 2001. К вопросу о некрополе Старой Ладogi // Вестник молодых ученых. Исторические науки. № 1. Специальный выпуск: археология.
- Лабутина И.К., 1992. Открытие псковского некрополя // Археологи рассказывают о древнем Пскове. Псков.
- Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. Т. 1. М., 1997.
- Лесман Ю.М., 1990. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X—XIV вв.) // Материалы по археологии Новгорода. М.
- Ляўданскі А.Н., 1930. Археалёгічныя досьледы ў Полацкай акрузе // Працы. Т. II.
- Поболь Л.Д., 1960. Древнерусский меч из Полоцка // Весті АН БССР. Серыя грамадскіх навук. № 1.
- Седова М.В., 1981. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). М.
- Раннопорт П.А., 1980. Полоцкое зодчество XII века // СА. № 3.
- Словарь русского языка XI—XVII вв. Вып. 8. М., 1981.
- Тарасов С.В., 1988. Отчет о раскопках в Полоцке и Полоцкой округе в 1987 г. — Архіў ІГ НАНБ. Спр. № 1014.
- Тарасаў С.В., 2002. Археалагічнае вывучэнне Полацка // Памяць: Гіст.-дакум. хроніка Полацка. Мн.
- Тарасаў С.В., 1998. Полацк IX—XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія. Мн.
- Ткачев М.А., 2005. Замки Беларуси. Мн.
- Штыхаў Г.В., 1963. Пытанні гістарычнай тапаграфіі Полацка // Весті АН БССР. Серыя грамадскіх навук. № 2.
- Штыхов Г.В., 1975. Древний Полоцк (IX—XIII вв.). Мн.
- Штыхаў Г.В., 1992а. Крывічы: Па матэрыялах раскопак курганоў у Паўночнай Беларусі. Мн.
- Штыхов Г.В., 1992б. Круговая кераміка Полоцкой землі X—XI вв. в сравнительном изучении // Древнерусская керамика. М.
- Штыхаў Г.В., 2000. Гарады Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі // Археалогія Беларусі. Т. 3. Сярэднявеквыя перыяды (IX—XIII стст.). Мн.
- Щапова Ю.Л., 1956. Стекланные бусы древнего Новгорода // МИА. № 55. М.
- Bluijzen A., 1999. Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika. Vilnius.
- Petersen J., 1919. De Norske Vikingsverd. En typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben. Kristiania.

Dzianis Duk, Mikalai Plavinski

ABOUT POLATSK NECROPOLIS OF X—XIII CENTURIES

Summary

Necropolis was an important element of the socio-topographical structure of every medieval European town. Polatsk is not an exception of this rule either. The town was first mentioned in the chronicles under year 862. Yet, by the time of archaeological research no barrows have remained. There is practically no information on Polatsk cemetery of XI—XIII either.

The object of this article is the ancient necropolis of Polatsk town of X—XIII centuries. Under the notion necropolis we understand all the totality of barrow and level burials (pagan and Christian ones, the latter ones comprising only those placed outside the church wall), in other words — the burials of Polatsk population of XI—XIII centuries.

The issue of the location of Polatsk necropolis and its separate elements was at different times touched upon by A. Liaudanski, G. Shtykha, L. Aliakseyeu, I. Deinis, S. Bialecki and Y. Lesman, S. Tarasau. But despite the efforts of several generations of scientists, the issue of the necropolis's location in Polatsk topography of the stated time is still unsolved, which made the authors turned to it again.

In the result of the carried out research it was revealed that in X century Polatsk was probably surrounded by a large pagan cemetery (fig. 11). A part of it ("Northern barrow

burial field") was situated on the right bank of the River Palata. The barrows stretched from North-East, from the later Spas-Yeufrasinnia monastery, to South-West — to the initial river bed of the Palata and further, along the northern border of Zapalotse ancient town.

We can speak more confidently about the "Eastern barrow burial field". This part of Polatsk pagan necropolis was situated along the right bank of the Dzvina. The burial field began 250 — 400 m eastwards from the settlement at the Lower Castle and stretched for at least 700 m to the East. We cannot make any judgements about the burial rite, ethnical and social belonging of the buried. Yet the assumption about the presence of Kryvichy's and Scandinavians' burials (or in other words detachment burials) seems to be quite plausible.

The issue of dating the "Eastern barrow burial field" (as well as the "Northern" one) is also difficult. The detected finds can be dated back to X century. In the course of the

town's growth in XII century the cemetery of the previous century entered the borders of town buildings. But part of the cemetery continued to function here until XVI century or it was repeatedly used for burials during this time.

In XII century the territory of the Initial hill fort began to be developed as a cemetery. The Initial hill fort lost its functions of the administrative centre of the town in XI century (fig. 12). The fact of building a burial church at the cape of the Lower Castle in XII century confirms the new status of the hill fort. In XII—XIII centuries the town's border approached the barrows of "The Eastern barrow burial field". The conditions for establishing a new town's cemetery were created. The cemetery was located more compactly at the Great Ancient Town and on the adjacent territory. After the refusal to bury the dead on the territory of the ancient "Eastern" and "Northern" burial fields the process of gradual destruction of the X century barrows became inevitable.